

Het reisverhaal als spiegel van het denken

CAMIEL HAMANS

University of Amsterdam

Taalwetenschap, Faculteit der Geestenwetenschappen
Universiteit van Amsterdam
Spuistraat 134
1012 VB Amsterdam
The Netherlands
c.s.j.m.hamans@uva.nl

The Travelogue as a Mirror of Thought

Abstract: This paper discusses Dutch historical travelogues as a source for linguistic research. On the one hand one can find descriptions of exotic languages or undocumented remote dialects in travel journals, on the other hand one may come across philosophical and theoretical ideas about language in the utopian reports of imaginary voyages.

Keywords: travelogue; philosophical and universal languages; exotic languages; early comparative linguistics; historical dialectology

1. Inleiding

Reizen is meer dan “a gentleman’s pastime”, zoals de Britse ontdekkingsreiziger en grondlegger van de moderne antropologie Francis Galton (1822-1911) zijn trektochten door nog onbetreden delen van Afrika beschreef (Fabian 2001: 106). “For Galton, African travel was above all sport, in the peculiar upper-class British meaning of the word not to be confused with the mass activities and the mass entertainment that now go by that name” (ibid.). Over reizen kan vrijwel

hetzelfde gezegd worden. Waar het nu massatoerisme en vermaak is, was het reizen in het verleden een bijna individuele onderneming, gericht op het verwerven van kennis en inzicht of op het ervaren van avontuur en daardoor behalen van roem. De verslagen van deze reizen leggen daar dan ook getuigenis van af. Analyse van die verhalen, met name van de categorie die verslag doet van kennismaking met andere culturen en werelden, kan de 21^e eeuwse lezer laten zien wat indertijd nieuwe informatie was, hoe over de kennismaking met het vreemde gedacht werd en tot welke ideeën dat leidde.

1.1. Methodologie

In deze bijdrage wordt met een taalkundige blik naar reisverslagen gekeken en wordt aangetoond dat een aantal van deze verhalen gegevens bieden, die op andere wijze niet of moeilijk te verkrijgen zijn.

Nadrukkelijk zij er hier op gewezen dat deze studie niet ingaat op het werk van Nederlandse missionarissen en zendelingen die voor hun bekeringswerk woordenlijsten en grammatica's opstelden en Bijbelvertalingen produceerden. Over dit betrekkelijk recent ontwikkelde vakgebied, 'missionary linguistics', zie bijv. Zwartjes and Hovdhaugen (2004). Annex aan 'missionary linguistics' bestaat er ook een jong vakgebied 'colonial linguistics' dat de taalkundige observaties bestudeert van professionele en in het begin vooral amateurlinguïsten die aantekeningen gemaakt hebben van de talen waarmee zij in de koloniën in contact kwamen. Ook de waarnemingen van Nederlandse 'colonial linguists' worden hier buiten beschouwing gelaten.¹

Voor de volledigheid: dit artikel heeft geenszins de bedoeling bij te dragen aan de theorievorming over de literaire reisbeschrijving, zoals die in de tweede helft van de vorige eeuw en in het bijzonder vanaf de jaren '90 opgekomen is.² Evenmin beoogt dit artikel een bijdrage te leveren aan de antropologische analyse van *travelogues* (zie daarvoor onder meer Fabian 2001) noch aan de studie van het reisverslag in het kader van de internationale relaties (daarvoor o.a. Guillaume 2011). Hier wordt uitsluitend een pleidooi gehouden voor het reisjournaal als bron en met name als taalkundige bron.

¹ Over het onderscheid tussen 'missionary' en 'colonial linguistics' zie onder meer Stolz and Wanke (2015). Den Besten (2010) geeft een helder overzicht van het beschikbare, grotendeels koloniaal, bronnenmateriaal van het taalgebruik aan de Kaap tot 1796. De bekendste Nederlandse zendeling-taalkundige is waarschijnlijk Herman van der Tuuk (1824-1894). De befaamdste Nederlandse professioneel koloniale taalkundige, die eveneens in Nederlands-Indië werkzaam is geweest, is wel Christiaan Snouck Hurgronje (1875-1936).

² Zie hiervoor bijvoorbeeld Adams 1962 en 1983, Torgovnic 1990 en Porter 1991. Voor Nederlandse reisverhalen van de 17^e eeuw Barend-van Haften 1990 en voor 18^e eeuwse imaginaire, in Nederland gepubliceerde reisliteratuur Buijnsters 1969 en Hanou 2002.

Aangezien er nog geen inventarisatie bestaat van taalkundig belangwekkende of interessante reisverhalen, wordt er in het eerste deel van deze bijdrage eerst een algemeen beeld geschetst van het Nederlandse reisverslag, waarbij geenszins naar volledigheid is gestreefd en waarbij de chronologisch elkaar opvolgende typen eerder leidend zijn dan mogelijk te onderscheiden subgenres. Noodzakelijkerwijze heeft dit globale overzicht daardoor een ietwat encyclopedisch karakter. De keuze van de hier behandelde teksten kan door het nog ontbreken van een inventarisatie van Nederlandse reisverhalen, niet anders dan betrekkelijk willekeurig zijn. In het globale overzicht worden de belangrijkste auteurs van reisverslagen en journaals vermeld, daar waar taalkundig interessante teksten naar voren worden gehaald, is de keuze bepaald door hetgeen de auteur bij zijn lectuur heeft ontdekt.

1.2. Onderverdeling

Reisverhalen zijn in soorten te onder te verdelen. Een voor de hand liggende onderverdeling is die in avonturenromans, reisjournalen, reisgidsachtige informatieve verhalen en reisfictie. Voor het doel van deze bijdrage is deze categorisering waar het gaat over de informatieve reisverhalen enigszins te globaal. Vandaar dat de volgende onderverdeling aangehouden wordt:

- a) Avonturenverhalen. In de Nederlandse literatuur komt dit type al zeer vroeg voor. De middeleeuwse Arthurromans zijn er een voorbeeld van. In deze en latere verhalen gaat het niet zozeer om informatie over onbekende, streken, landen en culturen, als wel over de louteringstocht van de hoofdfiguur dan wel om een verslag van opwindende en gevaarlijke acties die een uitdaging vormen voor de hoofdfiguur. De kans dat in deze categorie boeken gegevens te vinden zijn over onbekende talen en dialecten is verwaarloosbaar. Vandaar dat deze soort verhalen hier verder niet aan bod komt.
- b) Reisverslagen op basis van eigen (scheeps)journalen en dagboeken. Dit type is zeer populair geworden vanaf 1492, het moment waarop de expeditie van Christoffel Columbus de Nieuwe Wereld ontdekte. In hoofdstuk 2 worden enige specimina van deze soort aangestipt, zoals het verhaal van de tochten van ontdekkingsreiziger Willem Barentsz en de overwintering op Nova Zembla, de avonturen van Oost-Indiëvaarder Bontekoe en de Oost-Indische Spiegel van Nicolaus de Graaff. Het taalkundig belang van deze werken is gering, daar de schrijvers doorgaans de nadruk legden op de avonturen die zij beleefden of op bijzondere wetenswaardigheden.
- c) Informatieve werken over verre landen gebaseerd op journaals van anderen. Deze vroeg antropologische studies komen niet alleen voort uit

nieuwsgierigheid, maar werden vooral samengesteld vanwege de zakelijke belangen die het 17^e eeuwse Holland in den vreemde had. Daarenboven was deze periode een tijd van pre-wetenschappelijke belangstelling, zoals ook blijkt uit de grote natuurverzamelingen en rariteitenkabinetten die alom aangelegd werden (Bos 2015: 1-3). Deze interesse, die een gevolg was van de populariteit van de grote ontdekkingsreizen, leidde er mede toe dat er overzichtswerken gepubliceerd werden over verre volken, landen en hun bijzonderheden. Bekende Nederlandse of beter Amsterdamse auteurs van dit type boeken zijn Olfert Dapper (1636-1689) en Nicolaas Witsen (1641-1717). Op enige van hun uitgaven wordt hierna uitvoeriger ingegaan, waarbij ook taalkundige observaties besproken worden.

- d) Imaginaire reisverhalen. Auteurs die gewaagde, nieuwe ideeën wilden plegen, kozen daarvoor vaak het fictieve reisverhaal, want op die manier konden deze wilde en mogelijk gevaarlijke gedachten voorgesteld worden als niet afkomstig van de auteur maar als aangetroffen in een eventuele werkelijkheid. Hendrik Smeeks' *Beschryvinge van het magtig Koninkryk Krinke Kesmes* (1708) is een exemplarisch voorbeeld van dit genre dat populair werd in de Verlichting. De taalkundige observaties opgetekend in enige imaginaire reisverhalen komen aan bod in hoofdstuk 4.
- e) Romantische reisverhalen. Deze reisgidsachtige verhalen die zijn vaak bedoeld om het aantrekkelijke van het bezoeken van andere, eventueel verre streken aan te prijzen. Soms hebben deze verhalen toch ook een kritische ondertoon om het Oost-West-Thuis-Best-gelijk te adstrueren. In het vijfde hoofdstuk worden de wandelingen van Stephanus Hanewinckel (1799-1801) als voorbeeld van dit type verhalen besproken. Dit soort verhalen behoort, net als die van Dappert en Witsen, tot de categorie informatieve *travelogues*. Het verschil zit hem voornamelijk in het vertellersperspectief. Dappert en Witsen verbazen zich wel over het vreemde, maar doen hun best zo objectief mogelijk te blijven. Hanewinckel verhuult zij eigen opvattingen daarentegen geenszins. Hij kritiseert zijn 'gastheren' nadrukkelijk. Hanewinckel heeft een open oog en oor voor de dialectverscheidenheid van de streek die hij bezoekt. Vandaar dat aan dit aspect ruim aandacht wordt besteed.

Zoals duidelijk zal zijn pretendeert deze bijdrage niet een volledig overzicht van Nederlandse reisverhalen te bieden, zelfs niet van reisverhalen die taalkundig interessant zijn. Er worden van de drie laatstgenoemd genres enige voorbeelden aangehaald om duidelijk te maken dat studie van reisverhalen tot onvermoede, taalkundige, resultaten kan leiden.

Omdat met name het werk van Witsen taalkundig nog steeds van belang is, worden Witsen en zijn werk niet behandeld in hoofdstuk 3, maar aan het slot van deze bijdrage, zoals gesuggereerd door een anonieme reviewer, in hoofdstuk 6.

De volgorde van behandeling van de reisverhalen in dit artikel weerspiegelt daardoor het belang dat deze verhalen als taalkundige bron hebben.

2. Journalen

2.1. *Nova Zembla*

Een van de beroemdste reisverslagen dat gebaseerd is op een scheepsjournaal is Gerrit de Veers *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort* (1598), beter bekend als de *Overwintering in het Behouden Huis op Nova Zembla* (Roepers en Wildeman 1997: 2). De Veer was een van de scheepsofficieren tijdens de expeditie van Willem Barentsz en Jacob Heemskerck, die probeerden een doorgang naar Indië te vinden via de Noordkaap. De expeditie mislukte, want hun schip kwam vast te zitten in het ijs. De bemanning, of wat daarvan over was, moest overwinteren op het eiland Nova Zembla en deed dit in een eigen gemaakt houten optrek, 'Het Behouden Huis.' De Veer beschreef de tocht en het verblijf van dag tot dag, waarbij hij ook nauwkeurig verslag deed van alles wat er in de ijzige natuur en aan de hemel viel waar te nemen. Via een precieze observatie van de stand van de hemellichamen waren De Veer en zijn collega's ondanks de algehele duisternis in staat vast te stellen welke dag het telkens was. Behalve ijsberen, ontmoetten Barentsz, Heemskerck en de Veer nauwelijks levende wezens. Over vreemde talen vindt men daarom, ondanks de Veers nauwkeurige observaties, niets in dit journaal.³

2.2. *Bontekoe*

Een ander zeer bekend werk binnen deze zelfde categorie van reisverhalen gebaseerd op eigen aantekeningen is het verslag dat schipper/koopman Willem Ijsbrantsz. Bontekoe in 1646 publiceerde van zijn tocht naar Oost-Indië *Journael ofte gedenckwaardige beschrijvinghe van de Oost-Indische reyse van Willem Ijsbrantsz Bontekoe van Hoorn*.⁴ Bontekoes relaas is een beschrijving van de vele

³ De heldhaftige overwintering op Nova Zembla is in de Nederlandse herinnering mede levend gebleven door Tollens' 718 verzen tellende gedicht "Tafereel van de Overwintering op Nova Zembla, in de jaren 1596 en 1597" uit 1820. Barentsz, Heemskerck en Nova Zembla zijn zozeer een deel van het nationale geheugen geworden dat een 19^e eeuwse historieschilder als Christiaan Portman zich graag aan het onderwerp waagde, dat er in de jaren '50 van de vorige eeuw nog een schoolwandplaat door J.H. Isings van werd vervaardigd waarop een ijsbeer de dappere overwintersaars bedreigt en dat Reinier Oerlemans in 2011 nog een filmversie van het avontuur kon uitbrengen met daarin een rol voor het nationale schoonheidsideaal Doutzen Kroes (Van der Steen 2011).

⁴ Dit reisverhaal heeft in de Nederlandse literatuurgeschiedenis een extra bekendheid verworven door het kinderboek van Johan Fabricius *De scheepjongens van Bontekoe* (1924), dat zo populair werd

tegenslagen die hij en zijn bemanning onderweg naar Indië te verduren kregen. Het vervolg van het verhaal vertelt hoe Bontekoe door gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen op expeditie werd gestuurd naar de Zuid-Chinese kust, hetgeen uitmondde in moord en doodslag. Bontekoe, die in 1618 vanuit Hoorn vertrokken was, keerde in 1625 naar huis terug. Bontekoe is vooral gericht op de eigen wederwaardigheden en veel minder op wat hij waarneemt. Over taal is bij hem dan ook niets te vinden.

2.3. *Oost-Indische Spiegel*

Een derde bekend voorbeeld van het hier behandelde type reisverhaal is het in 1701 verschenen uitvoerige *Reisen van Nicolaus de Graaff na de vier gedeelten des werelds, als Asia, Africa, America, en Europa. Behelsende een Beschryving van sijn 48-jarige Reise en aanmerkelykste voorvallen, die hy heeft gesien en die hem zyn ontmoet. Van de levenswyse der Volkeren, Godsdienst, Regeringe, Landschappen en Steden. Alsook Een nette, dog korte Beschryving van China, desselfs over groote Landschappen, menigvuldige Steden, Gebouwen, gegraven Kanalen, Scheepvaart, oudheid der Chinesen: Mitsgaders derselver Oorlogen tegen de Tartaren: en op wat wyse de Tartar sig meester van China heeft gemaakt. Hier agter is by gevoegd d'Oost- Indise Spiegel Zynde een Beschryving van deselve Schryver van geheel Oost- Indien, de Levenswyse so der Hollanders in Indien, als op de Schepen, en een net verhaal van de Uit en t'huis Reise.*

De Graaff was een Noord-Hollandse scheepschirurgijn die zestien grote reizen per schip gemaakt heeft en daarvan op basis van zijn aantekeningen verslag uitbracht (Barend-Van Haeften 1990: 226-227). De titel van De Graaffs boek maakt duidelijk dat hij erop gericht was wetenswaardigheden en bijzonderheden te vertellen en dat hij zijn lezers op eigen waarnemingen wilde vergasten. Daarbij bleef hij, zoals uit later onderzoek gebleken is (ibid.), zeer dicht bij de waarheid. Zijn observaties zijn niet aangedikt, zijn ervaringen niet avontuurlijker gemaakt en de bijzonderheden van de vreemde culturen die hij bezocht heeft, zijn niet uitvergroot. Jammer is het daarom dat hij niet de moeite genomen heeft het een en ander te noteren over de talen die de mensen spraken die hij in den vreemde ontmoet heeft.

Omdat De Graaffs geschrift niet gaat over avonturen en heldhaftigheid heeft hij het niet gebracht tot het nationale geheugen. Zijn boek is veeleer gericht op het beschrijven van het onbekende en is daarom wetenschappelijk gezien zeker zo interessant als de moedige ondernemingen van De Veer en Bontekoe. Het is bovendien een stap op weg naar het volgende genre.

dat het in 2007 nog verfilmd is.

3. Overzichtswerken

3.1 Olfert Dapper

De naam van Olfert Dapper (1636-1689) is, afgezien van de vermelding in het bekende gedicht van Bloem en in de naam van de Amsterdamse Dappermarkt, uit de Nederlandse herinnering verdwenen. Dat is vreemd, want in zijn tijd was hij een internationale beroemdheid. Zo bekend dat er in Parijs een heus Musée Dapper bestaat, dat gewijd is aan de kunst en cultuur van Azië en de Caraïben.⁵ Zelfs de roman van Willem Frederik Hermans *Het evangelie van O. Dapper Dapper* (1973) heeft Dapper niet aan de vergetelheid weten te ontrukken.

Dapper⁶ studeerde medicijnen, maar heeft voor zover bekend nooit als arts gepraktiseerd. In 1663 maakte hij naam met een geschiedenis van Amsterdam in vijf delen. Twee jaar later publiceerde hij een vertaling van Herodotus *Historiën*, die hij opdroeg aan Nicolaas Witsen, de burgemeester, verzamelaar en latere collega-auteur die in hoofdstuk 6 besproken wordt.

Na deze geschiedkundige werken, raakte Dapper geïnteresseerd in vreemde landen en culturen (Hamans 2012: 225). Hij ging zelf niet op reis, maar verkreeg zijn informatie uit gedrukte bronnen uit binnen- en buitenland en uit manuscripten, maar vooral uit brieven van vrienden, bekenden en relaties die deze landen wel zelf bezocht hadden. Tot zijn informanten behoorden een geleerde als Isaac Vossius, maar ook de VOC-employé Georg Friedrich Wreede, die de eerste, helaas verloren gegane woordenlijst Khoikhoi-woordenlijst⁷ (Den Besten 2010: 270) samengesteld heeft. Dappers eerste publicatie over een ver continent verscheen in 1668 en was de *Naukeurige beschrijvinge der Afrikaensche gewesten, van Egypten, Barbaryen, Libyen, Biledulgerid, Negroslant, Guinea, Ethiopiën, Abyssinië getrokken uit verscheyde hedendaegse lantbeschryvers en geschriften van bereisde onderzoekers dier landen*. Afzonderlijk verscheen nog in hetzelfde jaar *Naukeurige beschrijvinge der Afrikaensche eylanden*. Dappers studie was commercieel blijkbaar zo interessant dat zijn uitgever Jacob van Meur nog in hetzelfde jaar het deel over de Hottentotten apart uitbracht: *Kaffrarie of Lant der Kaffers, anders Hottentots genaemt*.

Dapper had de nu de smaak te pakken en er volgde tot 1688 nog een reeks publicaties waarin hij gebieden als Perzië, Georgië, China, Syrië, Palestina, Klein Azië, Mesopotamië, Arabië, Griekenland, Venetië en de eilanden in de Middellandse Zee beschreef. Vrijwel altijd waren deze werken opgedragen aan

⁵ Musée Dapper, 35bis Rue Paul Valéry, 75116 Paris, <www.dapper.com.fr>.

⁶ Informatie over Dappers leven en werk is, behalve waar anders aangegeven, afkomstig uit Molhuysen en Blok (1927: 354-356).

⁷ Khoikhoi werden vroeger Hottentotten genoemd.

belangrijke lieden in de vaderlandse politiek, zoals de gebroeders Johan en Cornelis de Witt of de Amsterdamse burgemeester en VOC-bestuurder Johannes Hudde.

3.2. Dappers belangstelling

De nadruk bij Dappers beschrijvingen ligt op geografische en antropologische aspecten, maar ook flora en fauna, voor zover afwijkend van de bekende, worden besproken. Zelfs de medische wetenschap en bijzondere geneeskrachtige gerechten en dranken laat hij niet onvermeld. Zo bespreekt hij in zijn beschrijving van China de medische werking van Chinese spijzen en drank:

De Amsterdamse veelschrijver Olfert Dapper beschrijft in 1670 lichaamszuiverende rijst, bonen als krachtig geneesmiddel tegen vergif en witte en rode alsem, die 'by de Sinesen tegens verscheide gebreken gebruikt worden, inzonderheid tegen verbranthheit.' Over de Chinese thee schrijft hij dat deze goed zou zijn tegen voetjicht, stenen in de blaas en in de nieren. Tevens verdrijft hij dronkenschap en de daaropvolgende kater, naast allerlei toestanden als verkoudheid en vermoeidheid, waarbij de auteur zich beroept op de beroemde arts Nicolaas Tulp. Ook is Dapper schatplichtig aan Johan Nieuhof, die wél China bereisde en daarover in 1665 ook een boek publiceerde. De beschrijving van dit gezantschap vulde hij aan met allerlei wetenswaardigheden over China, zoals het 'duizendjarige' kruid dat 'levensverlengend zou werken en zelfs wit haar zwart maakte. (Jonker 2017: 65)

Over talen heeft Dapper het helaas niet, terwijl hij waarschijnlijk toch ook over informatie op dat gebied kon beschikken. Zie bijvoorbeeld zijn relatie met Wreede. Dappers werk werd niet alleen in Nederland geapprecieerd. Vertalingen van zijn boeken verschenen in het Frans, Duits en Engels (Molhuysen en Blok 1927: 354-356).

Dappers beschrijvingen golden als zo nauwkeurig dat zelfs een werkelijke reiziger als de schilder Cornelis de Bruyn hele fragmenten kon overnemen in zijn eigen, rijk geïllustreerde verhalen over zijn reizen naar het Oostelijke Middellandse Zeegebied (1698) (Hamans 2012: 225).

4. Imaginaire reisverhalen

Het imaginaire reisverhaal, een fictionele vertelling met een doorgaans utopische inslag, gaat over een reis naar een onbestaand, gefantaseerd gebied of land dat zo goed geregeerd wordt of waarvan de bewoners zulke bijzondere redelijke

mensen zijn dat de auteur het land en de bewoners graag aan zijn lezers ten voorbeeld stelt. Het kan in theorie natuurlijk ook andersom en in dat geval gebruikt de schrijver zijn verhaal om kritiek te leveren. Het imaginaire reisverhaal houdt de lezer een spiegel voor. Het imaginaire reisverhaal is geen Nederlandse uitvinding, maar heeft hier een grote populariteit bereikt, vooral in de periode van de Verlichting (Hanou 2002: 74-75). De bekendste verhalen van dit type zijn *Utopia* van Thomas More (1515), *The Man in the Moon* van Francis Godwin (1638) en *Gulliver's Travels* van Jonathan Swift.

4.1. Universele taal

In de meeste imaginaire reisverhalen speelt taal een rol, doorgaans een bescheiden rolletje, maar toch. En die taal is dan meteen bijzonder. Imaginaire reisverhalen beschrijven meestal een wereld die filosofisch gezien ideaal is, met ideale sociale relaties, ideale heersers of leiders en een ideale godsdienst. De taal moet dus ook ideaal zijn. Natuurlijke taal is geenszins ideaal. Er zitten onregelmatigheden en uitzonderingen in, maar wat nog veel erger is er zijn zoveel talen die allemaal anders in elkaar zitten dat het evident is, dat er iets mis moet zijn met het principe van taal. Ideaal zou het zijn als alle mensen dezelfde taal zouden spreken en als er ook geen misverstanden meer konden optreden door onduidelijkheden in taal. Vandaar dat auteurs van imaginaire reisverhalen soms met een taal komen aanzetten waarin de relatie tussen de woorden en de dingen een 'natuurlijke' zou zijn. Dus niet meer verschillende woorden in verschillende talen die allemaal 'tafel' of 'appel' betekenen, maar één woord voor alle mensen en culturen dat niet anders kan doen dan rechtstreeks verwijzen naar 'tafel' of 'appel.' Dus een naam die het wezenlijke karakter van een tafel of een appel weergeeft. Zo'n taal bestaat vanzelfsprekend niet, maar daar is lang anders over gedacht. Voor God de mensheid gestraft had vanwege de overambitieuze bouw van de Toren van Babel, dus voor de 'Babylonische spraakverwarring' en de daarmee samenhangende 'verstrooiing der mensheid' (Genesis 11:8-9) zou er een taal geweest zijn die voor allen gelijk was en die het wezen der dingen uitdrukte. Naar zo'n taal of minstens een tekentaal, die als het Chinees met universele symbolen eenduidig de inhoud zou weergeven, is door vroege taalfilosofen en taalplanners uitvoerig gezocht, ook door Nederlanders.⁸ De eerste imaginaire reisverhalen waarin zo'n kunstmatige taal voorkomt, zijn die van de Franse auteurs Gabriel de Foigny en Denis Vairasse. De Foigny *La Terre Australe connue* (1676) speelt zich, net als het verhaal van Vairasse, af in het mythologische Terra Australis, een denkbeeldig continent dat weliswaar op de wereldkaarten van de

⁸ Zie voor een uitvoeriger uiteenzetting over zowel universele taal en imaginaire reisverhalen in Nederland, Hamans 1980. Het hiernavolgende over Foigny en Vairasse is gebaseerd op deze publicatie.

15^e tot en met de 18^e eeuw vagelijk ingetekend staat, maar waarvan men geen feitelijke kennis bezat. De mythe van het onbekende Zuidland dat onderaan op de wereldkaart de tegenhanger moet zijn van het noorden gaat terug op Aristoteles. De bewoners van dit paradijselijke land zijn in het verhaal van Foigny hermafrodiet, zodat ze voor de voortplanting geen anderen nodig hebben. Hun taal is eveneens paradijselijk eenvoudig; het is een taal die rechtstreeks het wezen der dingen uitdrukt en die dus niet tot misverstanden, ruzies over interpretaties of godsdienstoorlogen aanleiding kan geven. Jammer genoeg verstrekt Foigny geen concrete informatie over deze wondertaal. Foigny's roman is een lang pleidooi voor tolerantie.

De roman van Vairasse, die ook bekend is onder de naam Denis Veiras d'Alais, is eigenlijk een jaar eerder verschenen, maar in het Engels en onder de titel *The History of the Sevarites or Severambi*. De eerste Franse editie, *L'Histoire des Sevarambes: peuples qui habitent une partie du troisième continent, communément appelé la Terre australe* uit 1677 heeft het werk echter bekend gemaakt. In 1683 werd het boek al in het Nederlands vertaald. Vairasse levert ernstig kritiek op de geopenbaarde godsdiensten, vooral op het katholicisme van zijn tijd. Zijn taalopvatting is in tegenstelling tot die van Foigny niet idealistisch maar logisch: de Séverambes spreken een volstrekt logisch en systematisch opgebouwde taal.

4.2. Tyssot de Patot

Ook in Nederland verscheen er een oorspronkelijk Frans imaginair reisverhaal, *Voyages et Aventures de Jacques Massé* (1714):

Een reisverhaal met een verpletterende en ontregelende inhoud, waarvan de uitgave is omgeven door vraagtekens en raadsels. Zoals meer verhalen naar onverkende oorden bood ook de geschiedenis van Jacques Massé een ontmoeting met een tot die tijd onbeschreven samenleving waarin het persoonlijk en maatschappelijk geluk jaloers makend goed gewaarborgd was. Het ongemak van de Europese lezer wordt nog versterkt door de vele vrijmoedige dialogen tussen Jacques Massé en degenen die zijn pad kruisen en door de kritische kanttekeningen die de bewoners van het bezochte land plaatsen bij dat wat Jacques Massé vertelt over geloof en wetenschap in Europa. Wat vroeger waar was, was dat nu niet langer. De aarde was verdreven uit het centrum van het universum en bleek niet langer plat. Het gezag van de Bijbel lag onder vuur en ook andere vaste waarden wankelden. (Altena 2016: 9).

Bovendien had de auteur, waarvan inmiddels bekend is dat het Simon Tyssot de Patot (1655-1738) is, een Fransman opgegroeid in Delft maar die naderhand hoogleraar wiskunde werd aan het Athenaeum Illustre in Deventer, de

bewoners van zijn bedachte land ook nog een nieuwe taal meegegeven, een heldere logische, waarin bijvoorbeeld geen verschil gemaakt wordt tussen enkel- en meervoud bij werkwoordvervoeging. De context maakt immers wel duidelijk of het om enkel- of meervoud gaat.

De vervoeging van het werkwoord 'eten', *at*, gaat als volgt:

<i>Ata</i> ik eet, wij eten	<i>Atài</i> ik heb gegeten, wij hebben gegeten
<i>Até</i> jij eet, jullie eten	<i>Atéi</i> jij hebt gegeten, jullie hebben gegeten
<i>Atη</i> hij eet, zij eten	<i>Atηi</i> hij heeft gegeten, zij hebben gegeten

Atàio ik zal eten, wij zullen eten

Atéio jij zult eten, jullie zullen eten

Atηio hij zal eten, zij zullen eten, etcetera

De 'stam' *at* blijft, zoals de voorbeelden duidelijk maken, onveranderd. De persoon wordt met een vast suffix aangeduid, *a*, *é* en *η* voor respectievelijk de eerste, tweede en derde persoon, singularis zowel als pluralis. De tijd wordt vervolgens ook door een suffix aangeduid, *i* voor het perfectum en *io* voor het futurum. De suffixen worden vervolgens eenvoudigweg gestapeld en in de volgorde persoon-tijd. Er is slechts één verandering of mogelijke uitzondering en dat is het verschil tussen *a* en *à*. Ongetwijfeld wordt het diakritische teken toegevoegd om te voorkomen dat *ai* als een diftong wordt uitgesproken, waardoor de systematiek niet meer hoorbaar zou zijn.

Tyssot geeft ook in het kort aan hoe hij zich de verbuiging van substantiva voorstelt. Hij hanteert een systeem met slechts drie naamvallen: een nominativus, een genitivus en een dativus. Het paradigma dat hij als voorbeeld geeft, laat ook meteen zien hoe van mannelijke woorden vrouwelijke afgeleid kunnen worden. Het werkt als volgt:

Nom. <i>Brol</i> (het schaap)	<i>Brolu</i> (de ooi)	<i>Brolη</i> (de schapen/ooien)
Gen. <i>Brul</i>	<i>Brula</i>	<i>Brulη</i>
Dat. <i>Brel</i>	<i>Brèla</i>	<i>Brelη</i>

Het systeem dat hij hanteert, is iets ingewikkelder dan bij de werkwoorden. Naamvallen worden aangegeven door klinkerwisseling, een soort Ablaut. Afleiding gaat met een suffix, dat echter niet altijd constant blijft, zie het verschil tussen *brolu* enerzijds en *brula* en *brèla* anderzijds. De reden daarvoor is niet direct duidelijk. Meervoudsvorming geschiedt met een wel altijd gelijkblijvend suffix.

In de onlangs verschenen Nederlandse editie van Jacques Massé treft men een uitvoeriger beschrijving aan dan hier gepresenteerd kan worden (Tyssot 2016: 86-88). De voorbeelden die hier kort besproken zijn, maken evenwel voldoende duidelijk dat het Tyssot om regelmaat gaat. De onderliggende gedachte is evident: taal dient logisch en systematisch opgebouwd te zijn.

Tyssot de Patot schreef deze roman in het Frans, en daarom werd zijn werk tot voor kort niet tot de Nederlandse literatuur gerekend. In zijn woord vooraf

voor de onlangs gepubliceerde Nederlandse editie rekent Jonathan Israel de verhulde spinozist Tyssot evenwel tot de literaire geschiedenis van Nederland. Terecht, als een Belle van Zuylen tot de vaderlandse letterkunde behoort dan Simon Tyssot de Patot eveneens.

4.3. Hendrik Smeeks

In 1708 verschijnt anoniem *Beschryvinge van het magtig Koninkryk Krinke Kesmes. Zynde een groot, en veele kleindere Eilanden daar aan hoorende; Maakende te zamen een gedeelte van het onbekende Zuidland*, een in het Nederlands geschreven en uitgegeven imaginair reisverhaal in de beste tradities van de Terra Australis roman. Intussen is duidelijk geworden dat de auteur de Zwolse chirurgyn Hendrik Smeeks (1645-1721) geweest moet zijn (Buijnsters 1976).

Het verhaal vertelt de geschiedenis van de koopman Juan de Posos, zoon van een Spaanse vader en Nederlandse moeder, die handeldrijft met Spanje en Zuid-Amerika. Tijdens een van zijn reizen lijdt hij, zoals niet ongebruikelijk in dit type verhalen, schipbreuk en komt terecht in het onbekende koninkrijk Krinke Kesmes, dat deel uitmaakt van het mysterieuze Zuidland. Krinke Kesmes is een eiland met zeden en gebruiken die geheel en al afwijken van die in Europa. Bovendien ontmoet De Posos hier een figuur El-Ho, die hem zijn geschiedenis laat lezen. Het is het overlevingsverhaal van een jongetje dat op zijn twaalfde een onbewoond eiland terecht komt, maar het daar toch weet te redden, mede omdat hij over een onwankelbaar godsgeloof beschikt. Dit verhaal van El-Ho heeft drieste onderzoekers doen veronderstellen dat dit het voorbeeld geweest moet zijn voor de elf jaar later verschenen roman van Daniel Defoe *Robinson Crusoe* (Buijnsters 1976: 33-34).

Smeeks' kritiek richt zich vooral het godsdienstige. Zijn verhaal is in feite een verlicht pleidooi voor godsdienstvrijheid en tolerantie. Met religie is het, verneemt De Posos, op het eiland veel beter gesteld dan in de Oude Wereld. In Krinke Kesmes heerst verdraagzaamheid. Daar geen verkettering van andere sektes of een andere kerkorganisatie.

Godsdienst is een kwestie van opvoeding [...]. De algemene beginselen mogen, volgens die zienswijze, over de gehele wereld gelijk zijn, hoe in concreto (met welke ritens en in wat voor entourage) de godsdienst gestalte krijgt hangt grotendeels af van het proces van gewenning dat wij opvoeding noemen. Daarom is het natuurlijk dwaasheid wanneer de ene secte de andere verkettert. De kerk als instituut, de uiterlijke godsdienst is slechts bijkomstig. (Buijnsters 1976: 37-38)

Het zou echter te veel gezegd zijn om Krinke Kesmes zonder meer als ideaal voorbeeld van verlichte religie te beschouwen. Zeker, Cham-Hazi [de heerser] heeft officieel een einde gemaakt aan het onderling gekrakeel van

de diverse sekten. Eén simpele, algemeen-christelijke staatsgodsdienst verenigt alle Zuidlanders. Maar hoeveel moeite kost het niet om de clerus op Krinke Kesmes tot daadwerkelijke tolerantie te brengen: 'zy Preeken – aldus de Garbon [de gids die De Posos rondleidt] – ons of 't gemeen de vrede aan, en verwerpen die zelf, houdende geduurig oorlog onder malkanderen', waarop De Posos reageert met: 'Ag! zeide ik, onnosele Zuidlanders, in Europa gaat het heel anders toe, daar leeven wy als Christenen behooren te leeven, in liefde, vrede en eenigheid' (p. 134-135). (Buijnsters 1976: 41)

De ironie van De Posos is duidelijk.

Het taalprobleem wordt in Krinke Kesmes eenvoudig opgelost: op het eiland worden in principe "alle *Europische* en *Asiatische* Taalen gesproken en geleerd" (Smeeks 1976: 125). Vanzelfsprekend niet door iedereen, maar er zijn vrijgestelden, zoals bijvoorbeeld El-Ho, die tot taak hebben een groepje leerlingen een aantal talen te leren. Daarnaast is er een eigen landstaal, het Zuidlands, dat de inwoners voor onderlinge communicatie gebruiken. Van die taal geeft Smeeks maar een paar voorbeelden, bijvoorbeeld namen, die vaak een anagram blijken zoals *Nemnan*, mannenland, en *Wonvoure*, vrouwenland. Ook in Krinke Kesmes zelf zit een naam verstopt, Smeeks. Ook worden de namen van een aantal stoffen gegeven, waaruit blijkt dat Smeeks probeert een logisch verband te leggen tussen verschillende grondstoffen en producten.

Pakkam en *Krapakkam*: *Pakkam* is een zeer fijne Wol, zijnder fijnder als Spaanse, jaa naa my dacht nog beeter als die van *Carman* uit Persiën. Deese komt van een dier, *Pak*, grijs als een Ezel. *Krapakkam*, is het stof daarvan geweeven, is omtrent het Hollands Berkaan, dog dit kan niet door reegenen, hoe hard en hoe lang het ook reegend, want het neemt geen waater in, alle vogt, behalven olie rold daar op af; het is zeer zagt, grijs van koleur, em mag niet geverft worden; is ten naasten by anderhalf elle breed, en een stuk is lang 39. Of 39. en een half elle. *Sisa* Kattoen. *Krasisa* geweeven kattoen, van veelderhande slag, fijn, grof, breed, smal, allereli koleur, en ook gedrukt. *Monka* Zijde, zoo bereide als onbereide. *Kramonka*, geweeven zijde, van veel'erley zoorte en koeluren. (Smeeks 1976: 253)

Het is duidelijk dat Smeeks met zijn naamgeving een logische, semantische relatie wil leggen, die het verband tussen grondstof en op dezelfde wijze geproduceerd materiaal direct moet aangeven. *Kra* betekent duidelijk geweven. Ook laat de benaming zien waar het materiaal vandaan komt: *pakkam* komt van een *pak*, een ezel. Hij doet iets vergelijkbaars als het gaat om honing en was: honing is *boula*, was *boulaka*. Metalen hebben met elkaar samenhangende namen, als was Smeeks doende een soort handig samenhangend periodiek systeem te bedenken: *ouwa*, goud, *louwa*, zilver, *pouwa*, koper en *nouwa* een ons nog onbekend metaal. Het procedé dat hij hier hanteert lijkt erg op wat filosofische

wereldtaalontwerpers als de Britten Wilkins en Dalgarno uitgedacht hebben.⁹ Voor Smeeks lijkt de ideale taal dus eerder er een die de natuurlijke orde der dingen goed weergeeft, dan een die het moet hebben van een strikt regelmatig opgebouwde grammatica, zoals het geval bij Tyssot de Patot.

Wat deze imaginaire reisverhalen laten zien is dat in het laatste kwart van de 17de en het eerste kwart van de 18^e eeuw er een duidelijke belangstelling bestond voor een mogelijk logische structuur van talen maar tevens voor de verhouding tussen taal en realiteit, of anders gezegd naar de relatie tussen teken en referent. De vraag naar het wezen van taal was blijkbaar zo normaal dat die tot in de populaire literatuur wist door te dringen.

5. Romantische reisverhalen

Met het romantische reisverhaal komen we in een geheel andere tijd: het eind van de 18^e en de eerste helft van de 19^e eeuw. Het is de periode van de Wanderlust en van de voettochten van de Engelse Lake Poets, Wordsworth en Coleridge. Zowel de Duits Romantische Wandervögel als de Britse poëten legden hun waarnemingen in geschrifte vast. Wandelen en daarvan verslag uitbrengen werd het modieuze tijdverdrijf voor jonge mannen van goeude huize in de eerste helft van de 19^e eeuw. Zo maakten de jonge Jacob van Lennep, toen net 21 jaar, en zijn vijf jaar oude vriend Dirk van Hogendorp in de zomer van 1823 een voetreis door Nederland, waarvan beiden een dagboek bijhielden. Dat van Van Lennep is tweemaal uitgegeven (1943 en 2000) en heeft in dit laatste jaar tot een televisieserie geleid door Geert Mak en Theo Uitenboogaard.¹⁰ Tientallen mannen en jonge mannen trokken er 's zomers op uit en legden hun ervaringen vast, soms alleen voor zichzelf en hun familie, maar anderen publiceerden hun observaties. Een van de liederen die dat deed was dominee Stephanus Hanewinckel (1766-1856).

5.1. *Reize door de Majory*

Hanewinckel publiceerde zijn *Reize door de Majory van 's Hertooenbosch in den jaaren 1798* en de beide vervolgdelen uit 1800 en 1801 anoniem. Daar had hij ook goede redenen voor. Hanewickel, die weliswaar uit de streek afkomstig was en blijkens zijn boeken ook erg veel van de streek wist, behoorde tot de protestantse minderheid. Deze minderheid had tot de Fransen in 1795 de Nederlanden binnengevallen waren altijd de eerste viool kunnen spelen in de Brabantse Meijerij,

⁹ Zie voor een overzicht van filosofische wereldtalensystemen en de daarbij gehanteerde procedés Hamans (1975).

¹⁰ Zie: <<http://www.geertmak.nl/nl/nederland/kijken-en-luisteren/de-zomer-van-1823/>>.

ruwweg de streek tussen 's-Hertogenbosch-Helmond-Eindhoven-Tilburg. Met de komst van de Fransen en het toekennen van burgerrechten aan de katholieken moesten de protestanten in Noord-Brabant een stap terug doen en bijvoorbeeld een aantal kerken die zij sinds de Reformatie in bezit hadden, teruggeven. Bovendien konden katholieken nu ook aan het bestuur deelnemen, hetgeen Hanewinckel tot grote woede dreef. Want katholieken minachtte hij niet alleen vanwege hun gebrek aan opleiding, maar hij was bovendien van mening dat zij ook karakterologisch minderwaardig waren. Roomsden waren immers bijgelovig en dus niet tot helder denken in staat.

In zijn boeken zet Hanewinckel geen rem op zijn antipapisme. Vandaar dat het niet onverstandig was zijn naam niet als auteur op de titelpagina te zetten. Meijneke die in 2009 de werken van Hanewinckel die betrekking hebben op de Meierij opnieuw uitgegeven heeft, is in staat geweest Hanewinckels auteurschap onomstotelijk vast te stellen. Hanewinckel was echter meer dan een onstillbare papenvreter, hij was een goed waarnemer en zijn boeken staan vol interessante observaties over landschap en stedenschoon, over natuur en gewoontes, over lokale gebruiken en bekende figuren. Hij lardeert zijn waarnemingen met geschiedverhalen en hij noteert wat hem taalkundig opvalt. En dat is heel wat. Hanewinckel is hierdoor een van de eerste dialectbeschrijvers en -verzamelaars van de streek geworden. Hanewinckel beschrijft, weliswaar niet systematisch, de verschillen tussen de dialecten van de Meierij onderling, maar ook met die van aangrenzende streken. Hanewinckel had een goed oor voor dialectverschillen. Zo is hij bijvoorbeeld de eerste die opmerkt dat het dialect van Budel, een dorp, zuidoostelijk van Eindhoven, aanzienlijk afwijkt van de andere dialecten in de Meierij. Dat dit komt omdat in Budel al een meer Limburgs dialect gesproken wordt, is hem echter nog ontgaan. Zijn wandelingen beperken zich immers tot Oost-Brabant, Limburg heeft hij niet bezocht.

5.2. Dialectobservaties

Hanewinckel neemt een viertal uitvoerige woordenlijsten in zijn reisbeschrijvingen op, drie waarin hij dialectwoorden met hun Nederlandse equivalenten vergelijkt, een vierde waarin Duitse woorden opsomt, die, zij het in een verbasterde vorm, in het 'Majorijsch' voorkomen. Hij geeft daarbij ook meteen het Nederlandse equivalent. Hierdoor kan hij laten zien hoe de Oost-Brabantse dialecten tussen het Nederlands en het Duits in lagen. Deze lijst (Hamans 2012: 248-249) omvat in het origineel drie pagina's en bevat 44 woordvormen, waarvan vele nu niet meer in de dialecten van Oost-Brabant aangetroffen worden. Enkele voorbeelden uit deze lijst worden hier ter illustratie aangehaald.

Hoogduitsch	Majorijsch	Hollandsch
ausbescheiden	uitbescheiden	uitgezonderd
bommeln	bommelen	slingeren
dienlich	dienlijk	dienstig
fädemen	veemen	een draad in een naald doen
forst	vorst	nok van een huis
gelehrig	geleerig	leerzaam
hefel	hevel	zuurdeeg
heisz	his	heet
hirt	hert	herder
klettern	kletteren	klimmen
lülle	lul	pijpkam
reche	reek	herk, rijf 'hark'
sabbern	sabberen	zeveren
schäfer	scheper	schaapherder
schlecht	slecht	eenvoudig
teller	telder	tafelbord
thor	door	dwaas
wammes	wammes	wambuis
winde	wind	dommekracht

Deze voorbeelden maken duidelijk hoe groot het belang van Hanewinckels observaties kan zijn voor de historische dialectologie.

6. Een vroege comparatist

6.1. Nicolaes Witsen

Nicolaes Witsen (1641-1717) was als zijn eerder in hoofdstuk 3 behandelde tijdgenoot Olfert Dapper een Amsterdammer, maar afkomstig uit een geheel andere sociale klasse.¹¹ Zijn vader Cornelis was een bekend regent en bestuurder en Nicolaes zelf is 13 maal burgemeester van Amsterdam geweest. Hij was een neef van de machtige VOC-bestuurder en burgemeester Johannes Hudde en behoorde dus tot de aanzienlijksten van Amsterdam. In 1664 trok hij, nog voor hij op *grand tour* ging naar Frankrijk en Italië, naar Rusland, hetgeen leidde tot een levenslange interesse voor dit land.

Witsen publiceerde in 1671 een boek over scheepsbouwkunde met zelf

¹¹ Na afsluiten van de kopij is er een standaardwerk verschenen over Witsen en het belang van zijn verzameling en publicatie van Euraziatische talen: Naarden et al. (2018). Informatie over Witsens leven en werk is, behalve waar anders aangegeven, afkomstig uit Peters (2010).

vervaardigde tekeningen en illustraties. Dit boek, dat al snel een standaardwerk bleek, trok de aandacht van de Russische tsaar Peter de Grote en omdat hij voornemens was de Russische vloot te moderniseren, zocht hij contact met Witsen, hetgeen leidde tot een jarenlange correspondentie en vriendschap. Witsen is de man geweest die het voor de tsaar mogelijk gemaakt heeft om in 1697 in Zaandam met eigen ogen te zien hoe Hollanders schepen bouwden. Als tegenprestatie voor zijn adviezen mocht Witsen handeldrijven op Rusland, hetgeen hem door de verstandige manier waarop hij zakendeed, geen windeieren gelegd heeft.

Witsen was een aardsverzamelaar. Zijn huis aan de Gouden Bocht van de Herengracht in Amsterdam pulde uit van de 'rariteiten' die hij van overal ter wereld betrok. Nadat hij in 1693 ook zelf bewindhebber van de VOC geworden was, kon hij kooplieden en schippers die naar de Oost voeren opdragen objecten voor zijn collecties mee te nemen. Toen in 1696/7 kapitein Willem de Vlamingh' op expeditie ging om Tera Australis, Zuidland, verder te verkennen, liet Witsen hem weten dat hij hem een Zuidlander moest bezorgen (Buijnsters 1976: 8; Peters 2010: 87-92). Deze waren, naar verluidt, reusachtig en woest en Witsen wilde zelf een exemplaar aan een onderzoek onderwerpen.

Witsens nieuwsgierigheid of zucht naar kennis kende nauwelijks grenzen. Hij had bezoek gehad van een geleerde Chinees, die samen met een Mechelse missionaris-jezuïet naar Amsterdam gekomen was om de mogelijkheid te onderzoeken van een Latijnse vertaling van de *Gesprekken* van Confucius. Deze geleerde Chinees Shen Fuzong of Michael Alfonsus zoals de jezuïeten hem noemden had niet al Witsens vragen kunnen beantwoorden.

Hij wilde [...] weten of een zeldzame Chinese spiegel in zijn verzameling stamde uit de tijd van Confucius. Uiteindelijk regelde hij een ontmoeting met een Chinese dokter Zhou Meiye. In 1709 vergezelde deze Zhou een bevelhebber van de VOC op zijn terugkeer uit Oost-Azië. De dokter, die blijkbaar in staat was het Nederlands 'zo goed als een Hollander' te spreken, demonstreerde Witsen de leer van de polsslag en verduidelijkte nogmaals de chronologie van het Chinese verleden. (Weststeijn 2017: 13)

6.2. Tartarye

Ook in Rusland had Witsen uitstekende relaties. Niet alleen stond hij op vriendschappelijke voet met de tsaar, maar bij zijn bezoek in 1664 had hij een verre neef ontmoet, Wilnius, die als hoofd postzaken een scharnierfunctie vervulde aan het Russische hof.¹² Via deze neef kreeg hij niet alleen voorwerpen voor zijn verzamelingen, maar Wilnius hielp hem ook aan, geheime, informatie, waardoor Witsen in 1690 in staat bleek de eerste kaart van Tartarije, Siberië, te tekenen en

¹² Zie over dit contact Wladimiroff (2008).

te publiceren. Twee jaar later verscheen het uitvoerige toelichtende werk: *Noord en Oost Tartarye, ofte bondig ontwerp van eenige dier landen en volken, welke voormaels bekend zijn geweest: beneffens verscheide tot noch toe onbekende, en meest nooit voorheen beschreeve Tartersche en naaburige gewesten, landstreeken, steden, rivieren, en plaetzen, etc.*, waarvan in 1705 al een tweede vermeerderde druk uitkwam.¹³

In dit boek beschrijft Witsen niet alleen land, bewoners, gewoonten, religie, voedsel, flora en fauna, maar ook de talen van de verschillende volkeren. Daarbij gebruikt hij zijn eigen ervaringen als bron, maar ook informatie die hij van anderen ontvangen heeft, zoals hij regelmatig aangeeft. Witsen publiceert in zijn omvangrijke werk enige woordenlijsten zoals een Georgische (pg. 507-515), een van het Siberische Even, bij Witsen nog met hun oude naam Lamut aangeduid (pg. 678), en van het Jakoet. Witsen is de eerste die woorden uit deze taal, waarvan hij ook de tekst van het Onze Vader in het Jakoets (pg. 677-678) opneemt, presenteert. De Jakoet leven in Oostelijk Siberië en de vroegste Russische contacten met de Jakoet stammen pas uit de eerste helft van de 17^e eeuw. Het Jakoet behoort tot de Turkse talen. Witsen publiceert eveneens het Onze Vader in het Joekagiers, de taal van de Toendra Joekagieren, de oorspronkelijke bewoners van noordoost Siberië (pg. 687). Hij is eveneens een van de eersten die, nadat hij leven, gewoonten, kleding en tradities van de Krim Tartaren uitvoerig beschreven heeft, vervolgens een uitvoerige, zes pagina's lange woordenlijst geeft van hun taal (pg. 578-583). Voorafgaande aan de lijst, geeft Witsen aan dat het Krim Tartaars eveneens een Turkse taal is. Bovendien beschrijft hij enige regionale uitspraakkeigenaardigheden en wijst hij op de invloed van het Russisch, Moscovitisch noemt hij het, het Perzisch en het Arabisch. Uit de woordenlijst leren we dat *abassa* een 'klein boerenpaard' is en *adam* 'mens'. *Ain* is 'beer', *alma* 'appel' en *arpa* 'boekweit'. *Baba* betekent 'vader', *bal* 'honing' en *bala* 'kind'. *Chain* staat voor een 'oproerige' of een 'afvallige', *chan* verwijst naar een 'gebouw' of 'gemeene' (openbare) 'herberg' en *cis* is een 'sabeldier' enzovoorts.

Witsen stelt zich met dit enorme overzichtswerk op een lijn met bekende taalverzamelaars en vroege comparatisten als de Zwitserse bioloog Conrad Gessner, die in 1555 in zijn *Mithridates* het Onze Vader in 26 talen weergaf en daarmee een van de eerste studies op het terrein van de taalvergelijking publiceerde. Of met de 18^e eeuwse Spaanse jezuïet en missionaris Lorenzo Hervás y Panduro die in 1784 een *Catálogo de las lenguas naciones conocidas* publiceerde, een werk in vijf delen waarin Hervás de verwantschap de volkeren probeert te definiëren in termen van hun talen. De eerste twee delen zijn gewijd aan de talen van het Amerikaanse continent en de Stille en de Indische Oceaan. De drie overige aan de talen van Europa. Witsens werk kan eveneens als een waardige voorganger

¹³ Deze tweede druk is te raadplegen via DBNL: <http://www.dbnl.org/tekst/wits008noor02_01/colofon.php>.

gezien worden van het in opdracht van Catharina de Grote door de Duitse bioloog annex ontdekkingsreiziger Peter Simon Pallas samengestelde *Linguarum Totius Orbis Vocabularia Comparativa* (1787-1789).

Witsen's faam als verzamelaar met goede contacten over de gehele toen toegankelijke wereld en Witsen's taalkundige interesses waren zo bekend dat de Duitse oriëntalist en polyglot Hiob of Job Ludolf hem benaderde met de vraag of Witsen hem kon helpen aan exotisch taalmateriaal. Witsen zond hem in 1691 een Khoikhoi woordenlijst, iets wat hij vier jaar later opnieuw deed. Deze twee woordenlijsten, beide van de hand van de VOC-functionaris Johannes van Grevenbroek (Den Besten 2010: 268), zijn in 1710 gepubliceerd als appendix bij de biografie die Christian Juncker schreef over Ludolf (Den Besten 2010: 274-277). In 1697 was Witsen zo vriendelijk om Ludolf's correspondentievriend Leibniz een Onze Vader, de Tien Geboden en een Credo in het Khoikhoi, te sturen voor diens verzameling (Den Besten 2010: 278-280).¹⁴ Ook deze teksten waren opgetekend door Van Grevenbroek (Den Besten 2010: 279).

Hoe betrouwbaar Witsens taalverzamelingen zijn, valt niet eenvoudig vast te stellen. Hij moest vaak afgaan op data die hem door anderen aangeleverd waren. Hoe goed zijn informanten de talen kenden en hoe ervaren zij waren in het documenteren van taalmateriaal is onduidelijk. In elk geval waren Witsens informanten geen linguïsten en hadden zij geen ervaring met 'linguistic fieldwork.' Van de andere kant zijn de data die Witsen publiceert vaak het oudste taalmateriaal van een nu bedreigde of reeds verdwenen taal en om die reden al van grote waarde. Witsens belang voor de taalkunde is niet vergeten. Het Mercator European Research Center on Multilingualism and Language Learning, dat gehuisvest is bij de Fryske Akademy in Leeuwarden, heeft een Nicolaas Witsen Project opgezet¹⁵, waarvan Tjeerd de Graaf een van de belangrijkste uitvoerders is. In dit project worden de verdwijnende talen en culturen van Siberië en Noord-Oost Azië gedocumenteerd. De verkregen data worden vergeleken met de waarnemingen van Witsen en anderen. Tevens wordt onderzocht welke bronnen Witsen gehad kan hebben.¹⁶ Op deze wijze wordt het wellicht mogelijk vast te stellen hoe betrouwbaar de woordenlijsten en andere gegevens van Witsen zijn.

¹⁴ Witsen voegde aan deze zending ook nog een Mongools Onze Vader toe dat hij met veel moeite had weten los te peuren uit een Mongoolse slaaf die behoorde tot het Russisch gezantschap (Den Besten 2010: 278).

¹⁵ Zie: <<https://www.mercator-research.eu/projekten/endangered-languages-and-archives/the-nicolaas-witsen-project/>>.

¹⁶ In Naarden et al. (2018) bespreekt een panel van internationale deskundigen de door Witsen gepubliceerde taalgegevens en laat zien hoe waardevol deze data zijn voor het historisch taalkundig onderzoek van de beschreven Euraziatische talen. Naast dit Witsenproject bestaat er in Nederland ook nog een Nicolaas Witsen Foundation, die vooral samenwerking tussen Nederland en de vroegere Sovjetrepublieken beoogt op het terrein van democratisering en 'good governance,' <<http://www.nwfreform.org/>>.

7. Conclusie

De voorbeelden van reisverhalen, reisverslagen en overzichtswerken over verre en vreemde landen maken duidelijk dat deze werken niet alleen als bron kunnen dienen voor onderzoek op antropologisch, geografisch of biologisch terrein. Ook voor taalkundigen kunnen zij interessant materiaal opleveren. Soms in de vorm van dataverzamelingen, zoals dat het geval is bij Witsen en Hanewickel, maar net zo vaak omdat ze laten zien hoe er over taal gedacht werd. Met name de opmerkingen en de summiere voorbeelden in de imaginaire reisverhalen maken duidelijk welke linguïstische opvattingen in vroegere tijden opgeld deden. Deze bijdrage moet dan ook gezien worden als een pleidooi voor het zoeken naar andere bronnen dan de standaard taalkundige om te achterhalen wat er in het verleden door liefhebbers aan taalkunde gedaan is of hoe men over taal dacht.

Bibliografie

- Adams, Percy G. 1962. *Travelers and Travel Liars, 1660-1800*. Berkeley: University of California Press.
- _____. 1983. *Travel Literature and the Evolution of the Novel*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Altena, Peter. 2016. "Inleiding." Simon Tyssot de Patot. *Reizen en avonturen van Jacques Massé (ca 1714)*. Vertaald uit het Frans door Lizette van Eijkereen, met een inleiding van Peter Altena en een woord vooraf van Jonathan Israel. Hilversum: Verloren. 9-44.
- Barend-van Haeften, Marijke. 1990. "Van scheepsjournaal tot reisverhaal: een kennismaking met zeventiende-eeuwse reisteksten." *Literatuur* 7: 222-228.
- Besten, Hans den. 2010. "A Badly Harvested Field. The Growth of Linguistic Knowledge and the Dutch Cape Colony until 1796." *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks*. Eds Siegfried Huigen, Jan L. de Jong en Elmer Koflin. Leiden: Brill. 267-294. (Ook in: Ton van der Wouden. 2012. *Roots of Afrikaans. Selected Writings of Hans den Besten*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 333-354.)
- Bos, Pauline. 2015. "Rariteiten op Reis. De invloed van Albertus Seba's contacten met reizigers op de totstandkoming van zijn rariteitenkabinet." *Studium* 8(1): 1-17.
- Buijnsters, Piet J. 1969. *Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18^e eeuw*. Groningen: Wolters Noordhoff. Voordrachten gehouden voor de Gelderse Leergangen te Arnhem No. 25.
- Buijnsters, Piet J. 1976. "Inleiding." Hendrik Smeeks. *Beschryvinge van het magtig Koninkryk Krinke Kesmes. Zynde een groot, en veele kleindere Eilanden daar aan hoorende; Maakende te zamen een gedeelte van het onbekende Zuidland*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters. Zutphen: Thieme & Co. 5-58.
- Fabian, Johannes. 2001. *Anthropology with an Attitude. Critical Essays*. Stanford: Stanford University Press.

- Guillaume Xavier. 2011. "Travelogues of Difference: IR Theory and Travel Literature." *Alternatives: Global, Local, Political* 36(2): 136-154.
- Hamans, Camiel. 1975. "De gehele aarde nu was een van taal en een van spraak." *Spektato*. 4: 321-340.
- _____. 1980. "Universal Language and the Netherlands." *Transactions of the Fifth International Congress on the Enlightenment*. Oxford: The Voltaire Foundation at the Taylor Institute. Vol. III: 1218-1227.
- _____. 2012. "The Observations of a Voyager. Stephanus Hanewinckel on the Dialects of the Meijerij." *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 30: 223-250.
- Hanou, André. 2002. "Verlichte vrijheid. Over een denkbeeld in imaginaire reizen." André Hanou. *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*. Nijmegen: Van Tilt. 73-93.
- Jonker, Menno. 2017. "Van de wonderlijke en nauwkeurige vreemdigheden der natuur." *Barbaren & Wijsgeren. Het beeld van China in de Gouden Eeuw*. Eds Thijs Weststeijn en Menno Jonker. Nijmegen en Haarlem: VanTilt en Frans Hals Museum/De Hallen. 65-73.
- Molhuysen, Philipp C en Peter J. Blok. 1927. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Vol. 7. Leiden: Sijthoff.
- Naarden, Bruno et al. (eds.) 2018. *The Fascination with Inner Eurasian Languages in the 17th Century. The Amsterdam Mayor Nicolaas Witsen and the Collection of 'Tartarian' Glossaries and Scripts*. Amsterdam: Pegasus.
- Peters, Marion. 2010. *De wijze koopman, Het wereldwijde onderzoek van Nicolaes Witsen (1641-1717), burgemeester en VOC-bewindhebber van Amsterdam*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Porter, Dennis. 1991. *Haunted Journeys: Desire and Transgression in European Travel Writing*. Princeton: Princeton University Press.
- Roeper, Vibeke en Diederick Wildeman. 1997. "Gerrit de Veer's Waerachtighe Beschryvinghe." Gerrit van der Veer. *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*. Uitgegeven door Vibeke Roeper en Diederick Wildeman. Franeker: Van Wijnen. 1-4.
- Smeeke, Hendrik. 1976. *Beschryvinge van het magtig Koninkryk Krinke Kesmes. Zynde een groot, en veele kleindere Eilanden daar aan hoorende; Maakende te zamen een gedeelte van het onbekende Zuidland*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters. Zutphen: Thieme & Co.
- Steen, Paul van der. 2011. "Nova Zembla, de nationale evergreen." *Trouw* 19 november 2011. <<https://www.trouw.nl/home/nova-zembla-de-nationale-evergreen~a070626e/>>.
- Stolz, Thomas en Ingo H. Wanke. 2015. "From Missionary Linguistics to Colonial Linguistics." *Colonialism and Missionary Linguistics*. Eds Klaus Zimmermann en Birte Kellermeier-Rehbein. Berlin, München and Boston: De Gruyter Mouton. 3-26.
- Torgovnic, Marianna. 1990. *Gone Primitive: Savage Minds, Modern Intellectuals*. Chicago: Chicago University Press.
- Tyssot de Patot, Simon. 2016. *Reizen en avonturen van Jacques Massé (ca. 1714)*. Vertaald uit het Frans door Lizette van Eijkeren, met een inleiding van Peter Altena en een woord vooraf van Jonathan Israel. Hilversum: Verloren.
- Veer, Gerrit de. 1997. *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*. Uitgegeven door Vibeke Roeper en Diederick Wildeman. Franeker: Van Wijnen. (Ook te raadplegen via: <http://www.dbnl.org/tekst/veer013waer01_01/veer013waer01_01_0005.php>).
- Weststeijn, Theo. 2017. "Inleiding: het Rijk van het Midden in de Lage Landen." *Barbaren & Wijsgeren. Het beeld van China in de Gouden Eeuw*. Eds Thijs Weststeijn en Menno Jonker. Nijmegen en Haarlem: VanTilt en Frans Hals Museum/De Hallen. 9-23.

- Wladimiroff, Igor. 2008. *De kaart van een verzwegen vriendschap: Nicolaes Witsen en Andrej Winius en de Nederlandse cartografie van Rusland*. Groningen: INOS, Instituut voor Midden- en Oost-Europese Studies.
- Zwartjes, Otto en Even Hovdhaugen, eds. 2004. *Missionary Linguistics/Linguistics Misionera*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.